

Zakir Məmməd

Görkəmli yazıçımız Mir Cəlil Paşayev həm də böyük ədəbiyyatşünas alim və gözəl pedaqoq idi. Mirzə Cəlil ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Mir Cəlil Paşayev böyük rus tənqidçisi V. Q. Belinski-nin rus yazıçılarının sonrakı nəslinin Qoqolun "Şinel"indən çıxdığı barədəki ibarəli fikrinə rəğmən "biz Mirzə Cəlilin "Poçt qutusu"ndan çıxmışıq" söyləmişdi. Mir Cəlil müəllimin bir çox əsərlərinin adı da Mirzə Cəlidə olduğu kimi təyini söz birləşməsi şəklində formalaşıbdır. Məsələn, "İclas qurusu", "Mərkəz adamı", "Söyüd kölgəsi", "Kərpic məsələsi", "Vətən oğlu", "Badam ağacları", "Kəmtərovlar ailəsi", "Vidən məhkəməsi", "İnsanlıq fəlsəfəsi", "Vətən yaraları", "Bostan oğrusu" və s. Hətta ən yaxşı romanının adındakı "Bir gəncin manifesti" sözləri də bu fikri təsdiqləyir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, yazıçının bu romanı uzun illər təhsilimizə, məktəblərdə ana dilimizin öyrənilməsinə əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Bu əsərin orijinal dil və üslub keyfiyyətləri məktəblərimizdə bu gün də tədrisinin aktuallığını qoruyub saxlayır. Nəsr əsərində təsvirlərin canlı, təbii və zəngin olması həyat materialının doğruluğu effektini yaradır. Yazıçının dillə təfəkkürün vəhdəti "şəraitində" işləyər bilməsi mühüm şərtidir. Həyatı canlandıрмаğın ən yaxşı üsulu xalqın təkcə məişətini, həyat tərzini bilmək, müşahidə etmək yox, həm də onun dil, danışiq poetikasının, mədəni ünsiyyətin spesifikasiyasına bələd olmaqdır. İdeoloji basqı altında nə qədər itkilərə məruz qalsa da, sovet nəsrinin ən böyük qazancı milli ədəbiyyatların öz bədii dilini yaratması olmuşdur.

Xalqın bir ədəbi nəsildən başqa bir ədəbi nəsillə miras qalmış bitib-tükənməyən bədii leksikonunun daha da zənginləşməsində Mir Cəlil Paşayevin də əməyi olmuşdur. Onun əsərləri böyük qədim bir xalqın ictimai-siyasi təfəkkürünü, dilini, ləhcəsinin şəhdini-şəkərini, zəngin frazeologiyasını özündə ehtiva edir. Təəssüf ki, bu cür klassik nümunələrimiz ola-ola bəzən özümüzü dağa-daşa salır, əlimizdəki ağacın eni-uzunu barədə şübhələrə qapılı-riq. Mir Cəlil kimi söz ustadlarının canlı, obrazlı dilinə, o dilin mənə qatlarının sirlərinə vəqif olmağın faydaları haqqında da gənc nəsillə bilgi verilməlidir. Molla Nəsrəddin ədəbi cərəya-

nına mənsub olan və bu məktəbin ən layiqli davamçılarından olan yazıçının söz boğçasından və bağçasından çox danışmaq olar. Ancaq Mir Cəlilin birçə hekayəsi üzərində də müşahidə aparıb, onun nəsrinin heyretəmiz dil hadisəsi olduğunu müəyyən etmək çətin deyil.

Yazıçının "Bostan oğrusu" hekayəsində iki qardaşın timsalında dünya malına aldanmağın, tamahın, pulgırlığın sosial bəla olduğu göstərilir və həmin ideya hadisənin məişət zəminində təqdimatı ilə gerçəkləşdirilir. Bu məqamda insanın acı aqibətindən söz açılır. Bədii ədəbiyyatın bir əlaməti onun oxucunu inandırma bilməsidir.

Yazıçının məqsədi yalnız baş vermiş hadisəni nəql etmək deyil, düzgün və dəqiq təsvir yolu ilə oxucuda eybəcərlik və gözəllik duyğularını təkmilləşdirməkdir. Həyat həm gözəldir, həm eybəcərdir. "Bostan oğrusu"nda adamın başqasının üzümlüyünə, bostanına göz qoyub, gecə yuxusuna haram qatıb, oğru it kimi pusquda durması, necə

gülünc hala düşməsi müfəssəl nəql edilir. Gecənin qaranlığında iki canlı, iki xışiltı... Səksəkə və həyəcana bais olan nədir, kimdir? Oxuyuruq: "Heyvan Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu". Kərtənkələ və insan gecənin bir aləmində "üz-üzə gəlir". Yazıçı bir qardaşı - Durmuşu bu şəkildə təqdim edir. Bir cümlə ilə, onun bədəninin vedrəyə oxşadılması ilə obraz haqqında ilkin təsəvvür yaradılır. Yazıçının təfsilata varması, birbaşa mətləbə keçməyib, gecənin təfərrüatlarına vaxt ayırması, insanı heyvanla, kərtənkələ ilə müqayisədə diqqətə çatdırması hadisənin motivinin, yazıçı qayəsinin müəyyənləşməsinə xidmət edir. Digər qardaşın - Tapdığın da səhnəyə ilk gəlişi bu üsulla baş verir: "Əyilib Tapdığın üzünə diqqətlə baxdı. İnandı ki, "yeddi gün, yeddi gecə" dev yuxusuna gedib. Kərbəlayının plov yeməkdən böyüyən ağzı elə geniş açılmışdı ki, oraya dolan yuxunu yeddi gün, yeddi gecədə ancaq həzm edə bilərdi". "Plov yeməkdən böyüyən ağız" ibarəsi çox uğurlu, dəqiq, sərrast deyimdir və eybəcərlik anlayışını, onun mahiyyətini şərtləndirən təkrar bir testdir. Bir-birinə xəyanət amacında olan bu iki şəx-

sin xəyalları, arzuları da maraqlı doğurur və əsərin ən oxunaqlı yerləri kimi qiymətləndirilməyə layiqdir. "Vaqon pəncərələrindən baxan bəzəkli xanımların gözü bu üzümə sataşdı, deyəcəklər: "Vinoqrad davay!" Belə olanda hansı axmaq güzəştə gedər? Mən də deyəcəyəm: "Kilosuna ədin çəvon davay!" Yazıçının ironiyası, hekayədəki maraqlı dil elementləri ilə təkmilləşdirilmiş yumoru oxucu idrakında eybəcərlik anlayışının tamamlanmasına yardım edir. İki qardaş -- biri o birinin üzümünü, digəri bu birinin Carco yemişini bazara çıxarası olur. Heç birinə öz halalca malını satmaq nəşib olmur, digərinə

məxsus haram malı satmaq "qismət olur". Yazıçının istehzası tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilən həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsi yolu ilə reallaşır. Dilin incəliklərini və bədii əsər yaratmağın sirlərini bilmədən yadda qalan mətn yazmaq olmaz. Adı "Bostan oğrusu" olan hekayədə oğurluqdan daha çox insan xisletində olan başqa eybəcərliklərin yer alması yazıçı dilində, onun şirin təhkiyəsində üzə çıxır. "Bu üzüm cavan vaxtında min bir qorxu və ürək döyüntüsü ilə gecə xəlvət görüşündə nişanlısından aldığı "haram öpüş" kimi ləzzətli idi". Burada başqasının malına göz dikməyin xüsusiyyətləri görünür. Ona görə oğurluq əməliyyatının uğurla başa çatdırılması belə təsvir edilir: "Həmlələr pozmuş, qoşun sındırmış, qala fəth etmiş əsgər sevinci ilə Durmuş yatağına girdi". Müəllif insanın halına acı-acı gülür. Çox böyük əməllər, vəzifələr sahibi olmağa layiq bəşər övladının bu qədər kiçilməsi həm güləlidir, həm ağlamalıdır.

Kərbəlayı Tapdığın da tamahı Həzrət Əlinin qılıncından iti imiş. Göyə baxır və bir anlığa ulduzları qızıla bənzədir: "Nə ola bu qızıllar göydən qopa, qızıl yağışı yağaydı. Nə qapaqap olardı, fələk!" Göründüyü kimi,

Mir Cəlil Paşayev problemin mahiyyətinə varmaq üçün dil faktoruna, bədii təsvirlərə olduqca həssas yanaşır. Onun əsərində insanlar arasındakı mükəllimə ilə bərabər, cansız əşyaların, mövhumların "nitqi" də təqdim edilir. Daha doğrusu, həmin əşya və mövhumlar şüuru, nitqi varmış kimi göstərilir. "Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərin torpağa verib, kotana qoşulmuş cöngə kimi yatırdı, sanki göyşəyirdi". Yaxud: "Yemiş nə yemiş! Öz-özünə tağda çathaçat cırılan yemiş!" Bostan da, yemişlər də canlı, yəni insani varlıq kimi təsvir edilir. Mir Cəlilin mətnlərində trafaret cümlələrə rast gəlmək olmur. Onun hekayələrinin bəz-bəzəyi ətə-qana doldurulmuş cümlə strukturlarından, orijinal təşbeh və metaforlardan ibarətdir. "Ləklər ələk-vələk edilmişdi. Tağlar güllələnmiş igid kimi üzü üstə sərilmişdi". "Biri bir oğula dəyən" yemişin oğurlanması sanki kənd həyatının ahənginin, havasının, iqliminin pozulmasına səbəb olmuşdur. Üzüm oğurluğu da asan başa gəlmir. Yazıçı bu hadisəni də yüksək zövqlə təsvir etməyə xeyli vaxt və əmək sərf edir. "Tənəklər sağılmış qoyun kimi durub baxır. Yaylıq(yayda) yetişən (Z. M.) üzümü elə təmizləyiblər ki, deyərsən, günün günorta çağı buradan bir dəstə oğru keçib... budaqlar soyulmuş adam kimi, mat-məyus, boynu çiyində baxır, salxımların saplaq yeri göz yaşı tökür". Tənəyin boylanışı tamamilə insanın boylanışını xatırladır. Bədii əsərdə xırda cismi böyütmək, ya da iri monumental bir əşya və hadisəni parçalayıb hissələrə bölmək üçün məcazi dil və professional üslubla işləməyi bacarmaq lazımdır. Daha doğrusu, həyat materialını dil materialı ilə əvəz etmədən ədəbi vəzifələri yerinə yetirmək olmaz. "Qatar gəldi. Adamlar vaqondan töküldülər, qırılmış boyunbağı kimi yerə səpəldilər". Uğurlu təşbeh yaratmağın xeyiri mənzərəni daha aydın və görünlü işıqlandırmaq, təsvir etməkdən ibarət olur. Mir Cəlil sadə cümlələrdən çox bəhrələnilir, yəni o, cadə cümləni də poetik düsturlarla qurur və oxucunun dərk etmə prosesinə yardımcı olur.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ərazisindən yazılı ədəbi təfəkkür sahəsinə keçməyin ən kəsə yolu Mir Cəlil kimi yazıçılarımızın dil və üslubu ilə yaxından tanış olmaqdır. Folklor və mükəmməl yazılı ədəbi dil -- Mir Cəlil Paşayev imzasını Azərbaycan nəsr dilinin fəzasında hərəkətdə saxlayan qoşa qanaddır.